

Μνήμων

Τόμ. 35, Αρ. 35 (2016)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΛΙΟΠΗ ΠΑΓΑΗ, Φλωρεντία: από τις ολιγαρχικές οικογένειες στους «Τραπεζίτες του Θεού» ► ΑΓΓΑΛΙΑ ΚΑΣΔΑΓΑΗ, Λόγος περί νοταριακών και μια ανάγνωση διαθρησκόν του 16ου αιώνα από την Κρήτη ► ΑΝΤ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Νησιωτικότητα και τοπική εξουσία στην οθωμανική Κύπρο ► Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, Νέα στοιχεία για την ελληνική τυπογραφία της περιόδου 1828-1832 ► ΕΙΣΣΕΛΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη λογοτεχνία της οθωμανικής περιόδου ► Δ. ΜΑΛΕΣΗΣ, Ο «εθνικός λόγος» τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Είβοια* του Γ. Φιλάρτου ► Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, Χειρόγραφα του Ι. Ουάμπου στο Αναγνωστήριο της Αγιάσου ► ΧΡΥΣΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, Τα έργα *The Tunnel* και *Deadlock* της Ντ. Μ. Ρίτσαρντσον ως άλλο αργείο ► ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη ► ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου ► ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ, Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονοματοθεσία οδών και πλατειών ► ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΤΑΝΙΚΑ, Η ανάγκη για διεργασία στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Λάρισης (1882-1898)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Αναγνώσιμος του Έλληνα, Ελληνική Νομαρχία*

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΘΩΔΩΡΟΣ ΘΩΔΩΡΟΥ, Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά (1788-1794)

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, «Μνημονικοί νόμοι» και ιστορικοί. Η ευρωπαϊκή εμπειρία ► ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, Η ιστορία, ο ιστορικός και ο δικαστής

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Χρ. Λούκος, Τ. Ε. Σόλαβενίτης, Κ. Λάππας, Ε. Γαλούρη, Γ. Κόκοινας, Σπ. Δημανόπουλος, Χρ. Αργιαντώνη, Μ. Φέστας, Δ. Κουσουρής, Α. Μ. Σιχάνη, Μ. Χρ. Χατζηϊωάννου, Χρ. Χατζηιωσήφ

35

ΑΘΗΝΑ 2016

ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΟΘΕΣΙΑ ΟΔΩΝ ΚΑΙ ΠΛΑΤΕΙΩΝ Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ (1945-1974)

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.20260](https://doi.org/10.12681/mnimon.20260)

Copyright © 2019, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ Γ. (2019). ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΟΘΕΣΙΑ ΟΔΩΝ ΚΑΙ ΠΛΑΤΕΙΩΝ Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ (1945-1974). *Μνήμων*, 35(35), 265–291. <https://doi.org/10.12681/mnimon.20260>

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ

ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΟΘΕΣΙΑ ΟΔΩΝ ΚΑΙ ΠΛΑΤΕΙΩΝ

Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ (1945-1974)

Ας μεταβούμε νοητά στην Αθήνα του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1950 και ας αναλογιστούμε κάποιες από τις καθημερινές πρακτικές των κατοίκων. Συγκεκριμένα, ας πάρουμε την περίπτωση ενός από τους χιλιάδες ανθρώπους της ελληνικής περιφέρειας που εκείνη την εποχή πρωτοήρθαν στην πρωτεύουσα, προκειμένου να αναζητήσουν ένα καλύτερο μέλλον. Το πιθανότερο είναι το οικονομικό υπόβαθρό του να μην ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, αναγκάζοντάς τον να εγκατασταθεί σε μία από τις περιφερειακές συνοικίες της πρωτεύουσας. Οι εικόνες που σχημάτισε, αντικρίζοντας τη νέα του γειτονιά, ενδεχομένως να μην ήταν πρωτόγνωρες, αν λάβουμε υπόψη τους λιγοστούς κατοίκους, τη χαμηλή και αραιή δόμηση, την έλλειψη υποδομών, την απουσία οδωνυμίων, στοιχεία οικεία από τον τόπο καταγωγής του. Η πρώτη του επαφή με το κέντρο του αστικού ιστού ήταν σίγουρα μια ολότελα διαφορετική εμπειρία: Ασφαλοστρωμένοι δρόμοι, αυτοκίνητα και συγκοινωνίες, πολυόροφα κτήρια και ένα πλήθος κόσμου που τον καθιστούσε πλέον ανώνυμο μέσα σε ένα ευρύτερο σύνολο. Ακολουθώντας τις οδηγίες συγγενών ή γνωστών, η διαδρομή του διασταυρωνόταν με τις σημαντικότερες οδούς της πόλης: τη Σταδίου, την Πανεπιστημίου και την Ακαδημίας. Τη σιγουριά που απέπνεε η σαφήνεια των οδηγιών πολύ γρήγορα πρέπει να διαδέχτηκαν η έκπληξη, η απορία και τελικά η αμφιταλάντευση, παρατηρώντας

Το παρόν άρθρο στηρίζεται στη σχετική διπλωματική εργασία του γράφοντος που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο: «Η ονοματοθεσία των οδών και των πλατειών του Δήμου Αθηναίων: Από την Απελευθέρωση στη Μεταπολίτευση» (Ημερομηνία έγκρισης 22.1.2015). Θα ήθελα να ευχαριστήσω τα μέλη της τριμελούς επιτροπής, Βαγγέλη Καραμανωλάκη, Κατερίνα Γαρδίκια και Χάγκεν Φλάισερ, για την πολύτιμη βοήθειά που μου προσέφεραν· ιδιαίτερα τον Β. Καραμανωλάκη για την καθοριστική του καθοδήγηση όλο αυτό το διάστημα και την παρότρυνση στη συγγραφή αυτού του κειμένου.

τις σχετικές πινακίδες και διακρίνοντας τα όνοματα Τσώρτσιλ, Βενιζέλου και Ρούσβελτ αντίστοιχα. Ένα μικρό χρονικό διάστημα πρέπει να μεσολάβησε μέχρι να συνειδητοποιήσει πως δεν είχε κάνει κάποιο λάθος και πως η προηγούμενη σύγχυση οφειλόταν στην επιλογή πολλών κατοίκων να αντιπαραθέτουν, απέναντι στις σχετικά πρόσφατα θεσμοποιημένες μετονομασίες των συγκεκριμένων οδών, τις παλαιότερες τους ονομασίες.

Αν και υποθετικό, το παραπάνω σενάριο απαντά σε μια πραγματικότητα, την οποία στις ακόλουθες σελίδες επιχειρώ να αναδείξω, εστιάζοντας στο Δήμο Αθηναίων, στην περίοδο ανάμεσα στην Απελευθέρωση και στη Μεταπολίτευση, με βασικό άξονα τις ονομασίες και τις μετονομασίες οδών και πλατειών.

Όπως έχει επισημανθεί από διάφορους μελετητές, η ονοματοθεσία οδών και πλατειών αποτελεί έναν από του κυριότερους μηχανισμούς ιστορικής σημείωσης του περιβάλλοντος, μέσω του οποίου αποτυπώνονται και αναπαράγονται πολιτικοί συσχετισμοί και κοινωνικές πραγματικότητες. Οι αποδόσεις, οι αλλαγές, οι αντιδράσεις κάποτε και αντιστάσεις στη χρήση των ονομάτων συνδέονται άμεσα με τις επιταγές του παρόντος και την τρέχουσα πολιτική συγκυρία και εξαρτώνται τόσο από κυρίαρχες πολιτικές αντιλήψεις, όσο και από τοπικές ιδιαιτερότητες¹ Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει επίσης η χρήση των οδωνυμιών στον αστικό χώρο.² Για παράδειγμα, η απόδοση ενός ονόματος σε ένα κεντρικό και πολυσύχναστο σημείο της πόλης αποτελεί μέρος της επιτέλεσης της εξουσίας που το χωροθετεί, παράλληλα όμως το καθιστά ανοικτό σε ποικίλες αναγνώσεις, οι οποίες εμπλουτίζουν, τροποποιούν ή και υποβαθμίζουν τις σημασίες του.³ Ωστόσο, όντας εγκιβωτισμένα τα ονόματα

1. Ενδεικτικά, βλ. Maoz Azaryahu, «The power of commemorative street names», *Environment and Planning D: Society and Space* 14/3 (1996), σ. 311-330· Brian Ladd, *The Ghosts of Berlin. Confronting German History in the Urban Landscape*, Σικάγο και Λονδίνο, The University of Chicago Press, 1997, σ. 208-215· Emilia Palonen, «The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration», *Geojournal* 73/3 (2008), σ. 219-230.

2. Για τη σημασία τους στις πολιτικές αναπαράστασης του παρελθόντος, βλ. Derek H. Alderman, «Street names and the scaling of memory: the politics of commemorating Martin Luther King, Jr within the African American Community», *Area* 35/2 (2003), σ. 163-173.

3. Peter J.M. Nas, «Congealed time, compressed place: Roots and branches of urban symbolic ecology», *International Journal of Urban and Regional Research* 22/4 (1998), σ. 547. Παρατίθεται στο: Reuben Rose-Redwood, Derek H. Alderman και Maoz Azaryahu, «Collective memory and the politics of urban space», *Geojournal* 73/3 (2008), σ. 162.

αυτά σε ένα πλέγμα καθημερινών δραστηριοτήτων και αφηγήσεων, η συνάντηση και η αναφορά σε αυτά σπάνια εγείρουν προβληματισμούς γύρω από τα νοήματα που αναμεταδίδουν. Έτσι, το συμβολικό τους περιεχόμενο απαγκιστρώνεται από ερμηνευτικά πλαίσια και καθίσταται ως κάτι το αυτονόητο και κυρίως αυταπόδεικτο.⁴ Η ιδιαιτερότητα αυτή δεν σχετίζεται αποκλειστικά με τη συμβολική τους διάσταση. Πόσες φορές, άραγε, έχουμε αναρωτηθεί πως οι οδοί και οι πλατείες της ευρύτερης περιοχής στην οποία κατοικούμε κάποτε ήταν ανώνυμες συνιστώντας νεόδμητα σημεία ενός συνεχώς μεταβαλλόμενου αστικού σκηνικού;

Στο άρθρο αυτό, λοιπόν, επιθυμώ να καταδείξω πως πίσω από τα οδωνύμια δεν λανθάνει μόνο μια διαδικασία συγκρότησης μνήμης, αλλά και η εξέλιξη του αστικού χώρου στον οποίο αυτά εγγράφονται, η διαμόρφωση και οι ιεραρχήσεις του. Η συγκεκριμένη συλλογιστική εκκινεί από την υπόθεση πως το όνομα ενός δρόμου ή μιας πλατείας λειτουργεί κατεξοχήν πρακτικά, καθώς εξυπηρετεί τη διοικητική εποπτεία και τον χωρικό προσανατολισμό εντός των πόλεων κι αφετέρου συμβολικά, μεταδίδοντας αξίες και νοήματα στην αστική καθημερινότητα. Εντούτοις, οι δύο αυτές λειτουργίες δεν είναι αυστηρά οριοθετημένες. Αντίθετα, απαντούν στους ρευστούς και διαπερατούς σημασιολογικούς χώρους της «πόλης» και της «μνήμης» που μεταβάλλονται από τα ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενά τους και αλληλοκαθορίζονται.⁵

Η προσέγγισή μου, εν ολίγοις, δίνει έμφαση στη χρησιμοποίηση της ονοματοθεσίας, προκειμένου η θεσμική εξουσία, κεντρική και τοπική, να διαχειριστεί όχι μόνο το συμβολικό, αλλά και το δομημένο περιβάλλον των πόλεων. Η ονοματοθεσία, άλλωστε, αποτελεί για τις αρχές μια από τις πρακτικές καταγραφής – ανάλογη της στατιστικής –, η οποία προσφέρει εργαλεία γνώσης και, άρα, ελέγχου του αστικού χώρου:

Η ονοματοθεσία οδών και πλατειών και η αρίθμησης των οικιών και καταστημάτων των πόλεων και κωμοπόλεων, ως και η τοποθέτηση των σχετικών πινακίδων, πλην των γενικότερων σκοπών τους οποίους εξυπηρετεί, αποτελεί σπουδαίον συντελεστήν πολιτισμού, καθ' όσον εξασφαλίζει την ευχερή κίνηση των κατοίκων, συντελεί εις την ταχεία

4. Kenneth Foote και Maoz Azaryahu, «Toward a geography of memory: Geographical dimensions of public memory and commemoration», *Journal of Political and Military Sociology* 35/1 (2007), σ. 128-129.

5. Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Πόλη, μνήμη και προφορική μαρτυρία», *Χρόνος* (Μάρτιος 2014). Προσβάσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.chronosmag.eu/index.php/e-lppl-p-th-thp-pl-p-pl-ef.html> (τελευταία ανάκτηση: 29.8.2014).

*ικανοποίηση των κοινωνικών και εμπορικών συμφερόντων, διευκολύνει ιδιαίτερω τους επισκεπτόμενους την Χώραν μας ξένους.*⁶

Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών, η οποία εκδόθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και απευθυνόταν στους νομάρχες και τους επάρχους της χώρας.⁷ Σύμφωνα με αυτήν, οι δημοτικές και κοινοτικές αρχές κάθε περιφέρειας έπρεπε να προχωρήσουν άμεσα στην ονοματοθεσία των ανώνυμων οδών και πλατειών, στην αρίθμησή τους και στην τοποθέτηση πινακίδων, προκειμένου να αποκατασταθούν οι σχετικές ελλείψεις –οι οποίες σε μεγάλο βαθμό είχαν προκληθεί από τη συνεχή ανοικοδόμηση– και να διενεργηθεί ομαλά η επικείμενη γενική απογραφή του πληθυσμού και των οικοδομών. Το Υπουργείο Εσωτερικών δεν περιορίστηκε στη συγκεκριμένη ενέργεια και με αντίστοιχες παρεμβάσεις, που εκτεινόταν από αυτό το χρονικό σημείο μέχρι και την πτώση της δικτατορίας, επέμεινε ιδιαίτερα στη ρύθμιση των εν λόγω ζητημάτων, όπως και στην εφαρμογή μιας σειράς οδηγιών που αφορούσαν στο περιεχόμενο των ονομάτων που χαράσσονταν στους τοίχους των πόλεων. Η εντατική δραστηριότητα της εποπτεύουσας αρχής αφενός καταδεικνύει το μέγεθος των αναγκών και αφετέρου τη σημασία της ονοματοθεσίας, τόσο στη διευκόλυνση των αστικών λειτουργιών όσο και στην προσπάθεια των κρατικών αρχών να επιδιώξουν τον διοικητικό αλλά και τον συμβολικό έλεγχο των πόλεων και των χρηστών τους, σε μια περίοδο, όπου το φαινόμενο της αστικής ανάπτυξης έλαβε πρωτόγνωρες διαστάσεις.

Η περίοδος που ακολούθησε το τέλος του πολέμου συνδέθηκε με το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης. Τα αίτια που οδήγησαν τους ανθρώπους της περιφέρειας στις πόλεις ήταν οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά. Η μετακίνησή τους ξεκίνησε την πολεμική δεκαετία εξαιτίας των εκτεταμένων καταστροφών που είχαν προκαλέσει οι συγκρούσεις στην

6. Υπουργείο Εσωτερικών (στο εξής ΥΠΕΣ), υπ' αρ. 38499/22.5.1959 εγκύκλιος.

7. Αν και η ονοματοδοτική διαδικασία θεσπίστηκε ρητά μόλις το 1958, το ΥΠΕΣ, καθόλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, ήταν ο κεντρικός θεσμός που την επέπτεε. Σύμφωνα με το άρθρο 25 του Ν.Δ. 3913/1958, οι αποφάσεις των δημοτικών συμβουλίων για την ονομασία ή τη μετονομασία οδών και πλατειών για να εκτελεστούν έπρεπε πρώτα να εγκριθούν από το Συμβούλιο Τοπωνυμίων του Υπουργείου και κατόπιν να επικυρωθούν από τον υπουργό. Παράλληλα, οι συγκεκριμένοι φορείς είχαν τη δυνατότητα να μετονομάζουν οδούς και πλατείες, όποτε έκριναν πως τα ονόματα που έφεραν ήταν «ακατάλληλα». Βλ. ΦΕΚ, τ. Α', αρ. 199, 11.11.1958, 1755.

ύπαιθρο και επειδή στις πόλεις, και ειδικά στην Αθήνα, υπήρχε καλύτερη πρόσβαση στη διανομή των τροφίμων. Επιπλέον, ένα μεγάλο ποσοστό ανθρώπων αναζήτησε στην ανωνυμία της πόλης την ασφάλεια που έλειπε από την ολιγάνθρωπη ύπαιθρο, ιδιαίτερα στα χρόνια του Εμφυλίου. Στις επόμενες δύο δεκαετίες το φαινόμενο εντάθηκε, καθώς η αγροτική οικονομία συρρικνώθηκε με γρήγορους ρυθμούς, ενώ η συντόμευση των αποστάσεων, η άμεση διάδοση των πληροφοριών και η ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς αύξησαν το οικονομικό και πολιτισμικό χάσμα μεταξύ αστικών κέντρων και υπαίθρου, καθιστώντας τη μετακίνηση στην πρωτεύουσα ως συνώνυμο ενός καλύτερου και ανώτερου τρόπου ζωής.⁸

Όσον αφορά τους κατοίκους του Δήμου Αθηναίων υπήρξε μια εντυπωσιακή αύξηση. Από 481.225 κατοίκους το 1940, έφτασαν τους 867.023 το 1971.⁹ Ο πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων παρέμεινε σχετικά σταθερός κατά τη δεκαετία 1951-1961 (αυξήθηκε κατά 11,4%), τη στιγμή που όμοροί του δήμοι, όπως π.χ. το Αιγάλεω, το Περιστέρι και η Δάφνη, γνώριζαν σημαντική άνοδο (96,3%, 122%, 36,9% αντίστοιχα). Οι συγκεκριμένοι δείκτες καταδεικνύουν μια άνιση δημογραφική ανάπτυξη της Αθήνας, η οποία, όμως, μετριάστηκε κατά την επόμενη δεκαετία, καθώς μετά το 1961 άρχισε μια επιβράδυνση του ρυθμού της αύξησής της προς όφελος άλλων ελληνικών πόλεων. Στο πλαίσιο αυτό, οι ρυθμοί πληθυσμιακής αύξησης των τριών προηγούμενων δήμων μειώθηκαν (38%, 49%, 10,7% αντίστοιχα). Αντίθετα, η δεκαετία 1961-1971 αποτελεί για το Δήμο Αθηναίων μια περίοδο σημαντικής αστικοποίησης, καθώς ο πληθυσμός του αυξήθηκε κατά 38% (από 627.564 έφτασε τους 867.023 κατοίκους).¹⁰ Δεν υπήρξαν μόνο χαρακτηριστικά πληθυσμιακής πύκνωσης και αύξησης, αλλά και οικοδομικής. Πρέπει να επισημανθεί πως η θεσμοθέτηση της αντιπαροχής, σε συνδυασμό με τη διαδοχική

8. Βύρων Κοτζαμάνης, «Αθήνα, 1848-1995. Η δημογραφική ανάλυση μιας μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 92-93 (1997), σ. 9-13· Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1974*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 135-142· Παρασκευή Καπώλη, *Η εσωτερική μεταναστευση στην Αθήνα (1949-1967)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2013, σ. 158-163.

9. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ), *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971*, τ. 1, Αθήνα, 1980.

10. Στο ίδιο· Γιάννης Μιχαήλ, «Πολεοδομική εξέλιξη της Αθήνας κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες», Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, τ. Α', Αθήνα, 1994, σ. 577.

αύξηση των συντελεστών δόμησης, την κατέστησαν μία από τις δημοφιλέστερες στεγαστικές πρακτικές της περιόδου που εξετάζουμε.¹¹ Η αντιπαροχή χρησιμοποιήθηκε ευρέως στο Δήμο Αθηναίων, δίνοντας σημαντική ώθηση στην γενικότερη οικοδομική δραστηριότητα εντός των διοικητικών του ορίων. Η τελευταία έλαβε τόσο μεγάλες διαστάσεις που ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 1950 η όψη του κέντρου είχε αλλάξει. Η οικοδομική δραστηριότητα συνεχίστηκε με αμειώτους ρυθμούς με αποτέλεσμα, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο Δήμος Αθηναίων να παρουσιάζει τη μεγαλύτερη οικοδομική πυκνότητα εντός του λεκανοπεδίου. Αυτή δεν εντοπιζόταν μόνο στο κέντρο, αλλά και στις γύρω συνοικίες, ιδιαίτερα σε Παγκράτι, Αμπελόκηπους, Πατήσια, Κυψέλη και Εξάρχεια.¹²

Στα χρόνια ανάμεσα στην Απελευθέρωση και στη Μεταπολίτευση εντοπίστηκαν συνολικά 271 εγκριτικές ονοματοθεσίες οδών και πλατειών. Υπεύθυνη για την ονοματοθεσία των οδών και των πλατειών της πόλης ήταν η Επιτροπή Ονοματοθεσίας. Αποτελούσε μία από τις γνωμοδοτικές επιτροπές που συγκροτούνταν τον πρώτο και τον τρίτο χρόνο κάθε δημοτικής περιόδου, για τα διάφορα ζητήματα που ενέπιπταν στην αρμοδιότητα του Δήμου (π.χ. Επιτροπή Οικονομικών, Επιτροπή Δικαστικών, Επιτροπή Καθαριότητας κ.ο.κ.). Απαρτιζόταν από συμβούλους όλων των δημοτικών παρατάξεων και συνεδρίαζε ανά περιόδους προκειμένου να εξετάσει τα σχετικά αιτήματα που υποβάλλονταν. Αυτά, ενίοτε, πρότειναν συγκεκριμένες ονομασίες ή άφηναν την επιλογή του ονόματος στη διακριτική ευχέρεια του Δήμου. Φορέας τους μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε, από έναν απλό κάτοικο και ένα τοπικό σωματείο μέχρι τον δήμαρχο και τις ανώτερες αρχές. Η Επιτροπή, αφού κατέληγε στην επιλογή και στη χωροθέτηση των ονομάτων, στη συνέχεια κατέθετε τις εισηγήσεις της, έτσι ώστε να οριστικοποιηθεί η έγκριση ή η απόρριψή τους. Βέβαια, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου το δημοτικό συμβούλιο παρέκαμπε την παραπάνω διαδικασία αποφασίζοντας για τις διάφορες ονοματοθεσίες χωρίς να τις παραπέμψει πρώτα στην αρμόδια

11. Ενδεικτικά για την αντιπαροχή, βλ. Νίκος Παπαμίχος, «Η μεταπολεμική πόλη, πόλη της αντιπαροχής», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1949-1967. *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Αθήνα 2000, σ. 79-86· Δ. Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι...*, ό.π., σ. 60-77.

12. Η πυκνότητα κατοικίας στις συγκεκριμένες συνοικίες αυξανόταν συνεχώς, εξαιτίας της κατεδάφισης όσων μονοκατοικιών είχαν απομείνει και της ανέγερσης πολυκατοικιών. Βλ. Γεώργιος Σαρηγιάννης, «Γάσεις πολεοδομικής εξέλιξης Λεκανοπεδίου Αθηνών», *Τεχνικά Χρονικά* 4 (Απρίλιος 1973), σ. 345.

επιτροπή.¹³ Παράλληλα, διατρέχοντα πρακτικά των συνεδριάσεων του δημοτικού συμβουλίου, μπορεί κανείς να διακρίνει αρκετές περιπτώσεις, όπου η εκάστοτε δημοτική αρχή εξαγγέλει ονοματοθεσίες, οι οποίες δεν δρομολογούνται στη συνέχεια. Άλλες φορές, μάλιστα, το δημοτικό συμβούλιο αποφασίζει να αποδώσει ονόματα, τα οποία είχαν εγκριθεί τα προηγούμενα χρόνια και τεθεί σε δημόσια χρήση. Οι συγκεκριμένες αποφάσεις δεν συμπεριλήφθηκαν εδώ, όπως και αυτές που αφορούσαν την προέκταση του ονόματος μιας οδού προς ένα ανώνυμο τμήμα της ή άλλες που διόρθωναν ή συμπλήρωναν υφιστάμενα ονόματα (π.χ. Γκύζη σε Γύζη ή Στρατιωτικού Συνδέσμου σε Στρατιωτικού Συνδέσμου 1909). Προτιμήθηκε, δηλαδή, η εστίαση στις περιπτώσεις που ανατροφοδότησαν το οδωνυμικό σύστημα του Δήμου Αθηναίων, παρά σε αυτές που προϋπήρχαν και γνώρισαν τέτοιου είδους επεξεργασίες. Ας σημειωθεί πως ορισμένες από τις εγκριτικές ονοματοθεσίες δεν πραγματοποιήθηκαν γιατί αναιρέθηκαν από το Υπουργείο Εσωτερικών.

Από τις 271 ονοματοθεσίες, οι 225 (83%) αφορούσαν ανώνυμες οδούς και πλατείες και οι υπόλοιπες 46 (17%) μετονομασίες υφιστάμενων ονομάτων. Παρατηρώντας τους αριθμούς, ένα από τα πρώτα συμπεράσματα που μπορεί κανείς να εξαγάγει είναι πως η ονοματοθεσία των οδών και πλατειών της πόλης σαφώς διευρύνθηκε αυτή την περίοδο. Επιπλέον, το μικρό ποσοστό που αναλογεί στην αλλαγή των οδωνυμίων καταδεικνύει πως επικράτησε η λογική της διατήρησης των παλαιών ονομάτων. Στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε αρκετές παλαιές ονομασίες επαναφέρθηκαν, ενώ προηγουμένως είχαν μεταβληθεί. Άλλωστε, συγκρίνοντας τον αριθμό των *ονοματοδοσιών* με εκείνους που συναντούμε προπολεμικά σε περιόδους αντίστοιχης ανάπτυξης της πόλης (π.χ. 480 και 320 το 1905 και το 1922 αντίστοιχα),¹⁴ διαπιστώνουμε πως την επαύριον της

13. Τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Επιτροπής Ονοματοθεσίας δεν αποικνται στο Δημοτικό και Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων, ούτε μπόρεσα να τα εντοπίσω αλλού. Ως εκ τούτου, απουσιάζουν σημαντικές πληροφορίες που σχετίζονται με το σκεπτικό των αποφάσεών της, τους φορείς των αιτήσεων ή, ενδεχομένως, τη συμμετοχή σε αυτήν προσώπων εκτός του Δήμου, καθώς οι συγκεκριμένες πληροφορίες, τις περισσότερες φορές, παραλείπονται από τις συνεδριάσεις του δημοτικού συμβουλίου.

14. Το 1905 και το 1922 ο Δήμος Αθηναίων προέβη στη μαζική ονοματοθεσία των ανώνυμων οδών και πλατειών της περιφέρειάς του, καθώς η πόλη στα χρόνια αυτά είχε αναπτυχθεί ραγδαία. Η εύρεση και η χωροθέτηση των ονομάτων είχε ανατεθεί σε δύο ειδικές επιτροπές που απαρτίστηκαν από δημοτικούς παράγοντες και λογίους της εποχής. Βλ. Δημοτικό και Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αθηναίων (στο

Απελευθέρωσης ο πρώτος δήμος της χώρας ήταν ήδη ονοματισμένος. Το συγκεκριμένο γεγονός μπορεί να επιβεβαιωθεί και από την καταμέτρηση των συνοικιών στις οποίες τα οδώνυμια αυτά χωροθετήθηκαν. Οι περισσότερες ονοματοδοσίες αφορούν συνοικίες ή τμήματα του Δήμου Αθηναίων, τα οποία πρόσφατα είχαν ενταχθεί στο σχέδιο πόλης, όπως π.χ. το Γηροκομείο, η Άνω Κυψέλη, η Ακαδημία Πλάτωνος, οι Τρεις Γέφυρες στα Κάτω Πατήσια (15,1%, 13,3%, 12%, 6,2% αντίστοιχα) και λιγότερο κεντρικότερες και παλαιότερες συνοικίες (π.χ. Αμπελόκηποι – 3,1%, Παγκράτι – 2,2%, Γκύζη – 1,8%).

Σε αντίθεση με τον γενικό κανόνα της περιόδου, τα πρώτα τρία μεταπολεμικά χρόνια αποτελούν το μοναδικό χρονικό διάστημα κατά το οποίο οι μετονομασίες υπερίσχυσαν έναντι της ονοματοδοσίας ανώνυμων οδών και πλατειών. Οι ελάχιστες ονοματοδοσίες, που πραγματοποιήθηκαν αυτό το διάστημα, επικεντρώθηκαν στη συνοικία των Τριών Γεφυρών, δηλαδή σε μια περιοχή της οποίας η ένταξη στο σχέδιο πόλης είχε εν μέρει ολοκληρωθεί στη μεσοπολεμική περίοδο. Από την άλλη πλευρά, ο σημαντικός αριθμός των μετονομασιών εξυπηρέτησε επίκαιρες σκοπιμότητες που σχετιζόνταν με τη λήξη του πολέμου και τις πυκνές πολιτικές εξελίξεις που τη συνόδευσαν. Το συγκεκριμένο φαινόμενο πρέπει να αφορούσε όλη τη χώρα, αν κρίνουμε από την υπ' αρ. 28311/1948 εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών, η οποία σύστηνε στα δημοτικά συμβούλια την αποφυγή της μετονομασίας οδών και πλατειών έως ότου αποκατασταθεί η πολιτική ομαλότητα.¹⁵ Στο πλαίσιο αυτό, από το Μάιο του 1948 μέχρι το 1951, όταν και διεξήχθησαν οι πρώτες μεταπολεμικές δημοτικές εκλογές, δεν σημειώθηκε καμιά σχετική δραστηριότητα.

Από το 1951 μέχρι την επιβολή της δικτατορίας, η ονοματοδοσία ανώνυμων οδών και πλατειών γνώρισε αλματώδη αύξηση, η οποία σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στη μαζική ονοματοθεσία πρόσφατα ρυμοτομημένων περιοχών. Η άνοδος αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής το 1954 και το διάστημα 1961-1963, όταν δεκάδες ανώνυμες οδοί σε Γηροκομείο, Άνω Κυψέλη και Άγιο Σώστη έλαβαν ονόματα. Υπενθυμίζουμε πως το 1959 είχε εκδοθεί εγκύκλιος του Υπουργείου Εσωτερικών αναφορικά με την επίσπευση της ονοματοθεσίας, ενώ το 1963 ακολούθησε παρόμοια

εξής ΔΙΑΑ), υπ' αρ. 3249/1922 Πράξη Δημοτικού Συμβουλίου (στο εξής ΠΔΣ). Ελευθέριος Σκιαδάς, *Οι Συνοικίες των Αθηνών*, Αθήνα, Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 2001, σ. 38 και 149-151· Γ. Παπακονδύλης, *ό.π.*, σ. 23-26.

15. Παρατίθεται στο: Ελευθέριος Σκιαδάς, *Ο Δήμος Αθηναίων και η δημοτική αρχή της Απελευθερώσεως. Οκτώβριος 1944-Μάιος 1946. Είκοσι κρίσιμοι μήνες*, Αθήνα, Μικρός Ρωμηός, 1996, σ. 210.

οδηγία η οποία, επιπλέον, επισήμανε στις τοπικές αρχές να μη μεταβάλλουν τα οδωνύμια γιατί προκαλούνταν δυσχέρειες στις συγκοινωνίες, στο ταχυδρομείο κ.α.¹⁶ Τον Φεβρουάριο του 1965, η εποπτεύουσα αρχή επανήλθε, αποσκοπώντας, αυτήν τη φορά, στη διευκόλυνση όχι μόνο του διοικητικού αλλά και του συμβολικού ελέγχου των πόλεων. Συγκεκριμένα, προσέθετε πως η μεταλλαγή των ονομάτων οδών και πλατειών, τα οποία αναφέρονται σε πολιτικούς ηγέτες, του πρόσφατου ή του απώτερου παρελθόντος, ή σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα δεν είναι επιτρεπτή, καθώς «εκτός του ότι είναι δυνατόν να προκαλέσουν αναμόλυνση των πολιτικών παθών και να διαταράξουν την κοινωνική γαλήνη, ερμηνεύονται ως κομματικά πράξεις».¹⁷ Επίσης, τονιζόταν πως η συγκεκριμένη επιλογή δεν είχε πρακτική σημασία γιατί το κοινό εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί την παλιά ονομασία.¹⁸ Μεταξύ των εγκυκλίων του 1963 και του 1965, είχαν μεσολαβήσει οι δημοτικές εκλογές του 1964, όπου η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) είχε αναδειχτεί σε ισχυρότατη δύναμη στην τοπική αυτοδιοίκηση, σημειώνοντας νίκες στους περισσότερους μεγάλους και μεσαίους δήμους της χώρας.¹⁹ Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι υποδείξεις αυτές, ανάμεσα σε άλλα, στόχευαν στη συμμόρφωση των αριστερών δυνάμεων, οι οποίες είχαν πλέον τη δυνατότητα να προωθήσουν από πλεονεκτική θέση εναλλακτικά μνημονικά σενάρια.

Στα χρόνια της δικτατορίας η απόδοση ονομάτων σε ανώνυμες οδούς και πλατείες για ακόμη μια φορά τέθηκε στο επίκεντρο των σχετικών ενεργειών, τόσο των τοπικών όσο και των κεντρικών αρχών. Τον Σεπτέμβριο του 1967, λίγους μήνες μετά το πραξικόπημα, δημοσιοποιήθηκε η πρώτη εντολή του υπουργού Εσωτερικών και αντιπροέδρου της κυβέρνησης, Στυλιανού Παττακού, στους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης για την άμεση τακτοποίηση της ονοματοθεσίας και της αρίθμησης των οδών.²⁰ Η επιβλέπουσα αρχή, ανά τακτά χρονικά διαστήματα, επέμενε στη διευθέτηση του συγκεκριμένου ζητήματος, επισημαίνοντας τη διαδικασία που έπρεπε να τηρείται, δηλαδή την έγκριση των σχετικών αποφάσεων από το Συμβούλιο Τοπωνυμίων. Μεταξύ των εγκυκλίων της δικτατορικής και της προδικτατορικής περιόδου υπάρχει μια σημαντική διαφορά: η προειδοποίηση για την επιβολή κυρώσεων στην περίπτωση

16. ΥΠΕΣ, υπ' αρ. 349/26.8.1963 εγκύκλιος.

17. ΥΠΕΣ, υπ' αρ. 17/1.2.1965 εγκύκλιος.

18. Στο ίδιο.

19. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 344-346.

20. Εφ. *Μακεδονία*, 3.9.1967, σ. 3.

που οι δήμαρχοι ή οι κοινοτάρχες δεν συμμορφώνονταν άμεσα με τις εντολές του Υπουργείου.²¹ Η πρόβλεψη αυτή αφενός συνδέεται με την ενίσχυση της (αυτο)εικόνας του καθεστώτος ως επιβάλλοντος την τάξη στην κρατική διοίκηση και αφετέρου είναι ενδεικτική των πολλών και επειγουσών αναγκών που υπήρχαν και παρέμεναν σε εκκρεμότητα.

Η ονοματοδοσία ανώνυμων οδών και πλατειών επί δικτατορίας πραγματοποιήθηκε πολύ πιο εκτεταμένα και συστηματικά από την προηγούμενη περίοδο. Η συγκεκριμένη εξέλιξη ήταν συνισταμένη πολλών από τους παράγοντες που επισημάνθηκαν προηγουμένως, αλλά και της πρωτόγνωρης ταχύτητας που χαρακτήρισε τη διαδικασία λήψης αποφάσεων εντός του δημοτικού συμβουλίου. Αξίζει να σημειωθεί πως στην επταετία οι ετήσιες πράξεις του δημοτικού συμβουλίου ξεπερνούν τις 1.500, αριθμός που σπανίως έφταναν οι προδικτατορικές. Αυτό δεν πρέπει να θεωρείται αποτέλεσμα ενός εξορθολογισμού της διοίκησης, τον οποίο ευαγγελιζόταν ο δοτός δήμαρχος Δ. Ρίτσος, όσο της απουσίας αντιπολίτευσης η οποία θα μπορούσε να επηρεάσει τη συζήτηση και την ψήφιση των εκάστοτε θεμάτων.

Η ονοματοδοτική δραστηριότητα του δημοτικού συμβουλίου ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1967. Σε μία από τις πρώτες σχετικές συζητήσεις, ο πρόεδρος της Επιτροπής Ονοματοθεσίας δήλωνε πως «στο γενικότερο θέμα της ονοματοθεσίας δεν είχε δοθεί κατά τα τελευταία έτη η δέουσα σημασία, με αποτέλεσμα να υπάρχει σωρεία εκκρεμοτήτων και να παραπνούνται οι Δημότες προ παντός των περιληφθεισών εις το Σχέδιον νέων περιοχών διότι δεν υπάρχουν πινακίδες οδών και αριθμών διά να λαμβάνουν την αλληλογραφίαν των».²² Στο πλαίσιο αυτό, στα χρόνια που ακολούθησαν, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση σε τμήματα συνοικιών που εντάσσονταν στο σχέδιο πόλης και ρυμοτομούνταν. Σε αυτήν τη συνεχή και ιδιαίτερα έντονη δραστηριότητα του δημοτικού συμβουλίου ξεχωρίζουν τα έτη 1967, 1969 και 1971, όπου αποδόθηκαν οδωνύμια κυρίως σε συνοικίες που εντάσσονταν στην παραπάνω διαδικασία. Αυτές ήταν η Κολοκυνθού στα Σεπόλια, η Ακαδημία Πλάτωνος, ο Ασύρματος στα Άνω Πετράλωνα, ο Άγιος Σώστης στο Νέο Κόσμο και σε μικρότερο βαθμό οι Τρεις Γέφυρες στα Κάτω Πατήσια. Παράλληλα, συμπληρώθηκε η ονοματοθεσία περιοχών που είχαν περάσει τα παραπάνω στάδια,

21. Π.χ. ΥΠΕΣ, υπ' αρ. 21/1.2.1969 εγκύκλιος: «Εις τους μη συμμορφωθησόμενους [...] δημάρχους και προέδρους κοινοτήτων, θέλουσιν επιβληθή ανάλογοι κυρώσεις».

22. ΔΙΑΑ, Πρακτικά της υπ'αρ.716/20.7.1967 ΠΔΣ.

σχετικά ή αρκετά, παλαιότερα (π.χ. Αμπελόκηποι, Κυπριάδου, Παγκράτι). Σε ένα διάστημα επτά ετών οι ανώνυμες οδοί και πλατείες που έλαβαν ονόματα ήταν περισσότερες συγκριτικά με τις αντίστοιχες από την Απελευθέρωση μέχρι την επιβολή του πραξικοπήματος (113 έναντι 112). Κατά τα έτη 1973 και 1974 σημειώνεται μια αισθητή κάμψη του ρυθμού αύξησής τους, η οποία δεν είναι τυχαία, καθώς συνδέεται με τις διαστάσεις που έλαβε το συγκεκριμένο φαινόμενο τα προηγούμενα έτη. Έτσι, τον Ιούνιο του 1973, η Επιτροπή Ονοματοθεσίας θα εισηγηθεί την απόρριψη της ονομασίας μιας ανώνυμης οδού σε Γεωργίου Δράμαλη, «επειδή δεν υπάρχουν επί του παρόντος ανώνυμοι οδοί, προκειμένου να τεθεί ούτος εις οδόν επεκτάσεως του σχεδίου πόλεως».²³ Από αυτό το σημείο μέχρι και την πτώση της χούντας, ακολούθησαν μόλις δύο ονοματοδοσίες, οι οποίες εγκρίθηκαν περίπου ένα χρόνο αργότερα, το Μάιο του 1974.

Οι μετονομασίες οδών και πλατειών διέγραψαν μια εκ διαμέτρου αντίθετη πορεία, καθώς επί δικτατορίας εγκρίθηκαν λιγότερες από όσες σημειώθηκαν τα προηγούμενα χρόνια. Η μείωσή τους δεν παραξενεύει, αφού η συγκεκριμένη πρακτική είχε αρχίσει σταδιακά να υποχωρεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, ως απόρροια των σχετικών συστάσεων του Υπουργείου Εσωτερικών, αλλά και της επίγνωσης των δημοτικών αρχών για ταπρακτικά προβλήματα που επέφεραν στους κατοίκους (π.χ. επικοινωνία με τις δημόσιες υπηρεσίες). Μάλιστα, στην τελευταία παρέμβαση του Υπουργείου Εσωτερικών που εντοπίστηκε, η οποία κοινοποιήθηκε ως γενική διαταγή, γίνεται σαφής αναφορά στη διαχείρισή των μετονομασιών, τονίζοντας πως αυτές έπρεπε να πραγματοποιούνται μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν δηλαδή το υφιστάμενο όνομα ήταν ακατάλληλο, ξενικό, κακόηχο, ή υπήρχε ήδη σε άλλη οδό ή πλατεία.²⁴

Η επιλογή και η χωροθέτηση των οδωνυμίων συνδέεται με προϋποθέσεις, αντιλήψεις και πολιτικές, συχνά αλληλοδιαπλεκόμενες, η αποκωδικοποίηση των οποίων είναι πολύ πιθανό να οδηγήσει αναγωγικά στα πρώτα χρόνια της νεότερης ιστορίας της Αθήνας. Στην προσπάθειά μου να αναδείξω εναργέστερα πώς διαμορφώθηκε η μνήμη της πόλης μεταπολεμικά, περιορίζομαι σε ενδεικτικές περιπτώσεις ονοματοθεσιών, επιμένοντας στη σχέση κυρίαρχης ιδεολογίας και συμβολικής σημείωσης του χώρου.²⁵

23. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 741/13.6.1973 ΠΔΣ.

24. ΥΠΕΣ, υπ' αρ. 85/29.4.1974 γενική διαταγή.

25. Για μια συνεκτική παρουσίαση των πορισμάτων της διεθνούς έρευνας,

Στο σημείο αυτό, είναι χρήσιμη μια σκιαγράφηση των μεταπολεμικών δημοτικών σχημάτων, έτσι ώστε να κατανοηθούν καλύτερα ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο της εμπρόθετης δράσης τους. Πρώτος μεταπολεμικός δήμαρχος Αθηναίων διορίστηκε ο Αριστείδης Σκληρός, ο οποίος, το Μάιο του 1946, ύστερα από την εκλογή της κυβέρνησης του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, αντικαταστάθηκε από τον στρατηγό Ιωάννη Πιτσίκα. Στις δημοτικές εκλογές του 1951, τις πρώτες μετά το 1934, νικητής αναδείχτηκε ο υποψήφιος της φιλομεταξικής Πολιτικής Ανεξαρτήτου Παρατάξεως (ΠΑΠ) και πρώην δήμαρχος, Κωνσταντίνος Κοτζιάς και σε αυτές του 1954 ο ανεξάρτητος φιλελεύθερος Πausανίας Κατσώτας. Από τις δημοτικές εκλογές του 1954 και έπειτα η ΕΔΑ απέκτησε ισχυρό έρεισμα στο Δήμο Αθηναίων. Το 1959 υποστήριξε τον φιλελεύθερο Άγγελο Τσουκαλά, ο οποίος και εξελέγη. Το 1964 ο υποψήφιος της ΕΔΑ, Νίκος Κιτσίκης, αναδείχτηκε πρώτος. Ωστόσο, κατά τη διαδικασία έμμεσης εκλογής δημάρχου η Ένωση Κέντρου προτίμησε να στηρίξει τον υποψήφιο της ΕΡΕ, Γεώργιο Πλυτά, ο οποίος και κατέλαβε τον δημαρχιακό θώκο.²⁶ Η επιβολή της χούντας ανέτρεψε όλες τις ισοροπίες εντός του δημοτικού συμβουλίου. Στις 5 Μαΐου 1967, ημέρα της πρώτης συνεδρίασης του σώματος μετά το πραξικόπημα, μετείχαν σύσσωμη η παράταξη του Γεωργίου Πλυτά, ο οποίος παρέμεινε δήμαρχος, πέντε δημοτικοί σύμβουλοι από την παράταξη του Πausανία Κατσώτα και ένας από την παράταξη του Άγγελου Τσουκαλά.²⁷ Στο επόμενο χρονικό διάστημα οι εκδιωχθέντες ή διαφωνούντες δημοτικοί σύμβουλοι αντικαταστάθηκαν από φιλοχουντικά στελέχη. Αντίστοιχες ανακατατάξεις πραγματοποιήθηκαν τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, όταν ο Γεώργιος Πλυτάς αποχώρησε λόγω της υποστήριξής του στο αποτυχημένο βασιλικό αντικίνημα. Τη θέση του κατέλαβε ο αντιδήμαρχος Δημήτριος Ρίτσος, ο οποίος παρέμεινε έως την πτώση του καθεστώτος και αποδείχτηκε ένα από τα πιο έμπιστα στελέχη του.

Η πρώτη ονοματοθεσία της μεταπολεμικής περιόδου πραγματοποιήθηκε στις 8 Μαρτίου 1945, όταν, στη συνάντηση της οδού Σταδίου με την πλατεία Συντάγματος, διεξήχθησαν τα αποκαλυπτήρια της μετονομα-

αλλά και παραδειγματική εφαρμογή των διάφορων προσεγγίσεων, βλ. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: Χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο», Κώστας Γιαννακόπουλος, Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 267-314.

26. Ελευθέριος Σκιαδάς, *Ο Δήμος Αθηναίων...*, ό.π., σ. 13-18 και 221-228· Η. Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 128-129, 258-260 και 344-346.

27. ΔΙΑΑ, πρακτικά της υπ'αρ. 460/5.5.1967 ΠΔΣ.

σίας της κεντρικής οδού σε Ουίνστον Τσώρτσιλ, παρουσία του δημάρχου Αθηναίων Αριστείδη Σκληρού, του αντιβασιλέα – αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, βρετανικής διπλωματικής και στρατιωτικής αντιπροσωπείας, εκπροσώπων της ελληνικής κυβέρνησης και διαφόρων πολιτικών φορέων, στρατιωτικών επισήμων και πλήθους κόσμου. Η τελετή ξεκίνησε με την πανηγυρική ομιλία του δημάρχου. Ακολούθησε η αποκάλυψη της εντοιχισμένης πλάκας, υπό την υπόκρουση του αγγλικού και του ελληνικού εθνικού ύμνου και η παρέλαση της Φιλαρμονικής του Δήμου.²⁸

Αφορμή για τη μετονομασία είχε σταθεί η επίσκεψη του βρετανού πρωθυπουργού στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1945. Η απόφαση πάρθηκε με πρωτοβουλία του δημάρχου, απουσία δημοτικού συμβουλίου, το οποίο ακόμα δεν είχε διορισθεί, στο πλαίσιο των επίσημων εκδηλώσεων που διοργανώθηκαν το διάστημα της παραμονής του ξένου ηγέτη. Η ακριβής αιτιολογία της απόφασης, δεν αποτυπώθηκε σε κάποιο επίσημο έγγραφο καθώς τα πρακτικά των συνεδριάσεων ξεκινούν το Μάιο του 1945, όταν και συγκροτήθηκε το δημοτικό συμβούλιο. Η συγκεκριμένη ενέργεια ήταν μια έκφραση ευγνωμοσύνης για το ρόλο που διαδραμάτισε ο Τσώρτσιλ στην απελευθέρωση της χώρας και των υπόλοιπων κατεχόμενων κρατών κι αφετέρου ως δικαιοτική πράξη της αποφασιστικής του συνδρομής στα Δεκεμβριανά. Ωστόσο, δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Δήμος Αθηναίων τιμούσε με αυτόν τον τρόπο έναν από τους ηγέτες των τριών μεγάλων συμμαχικών δυνάμεων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και, μάλιστα, ενώ αυτός ήταν εν ζωή. Είχε προηγηθεί, την περίοδο του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, η μετονομασία της οδού Ακαδημίας σε Ρούσβελτ, η οποία καταργήθηκε επί Κατοχής και επαναφέρθηκε μετά την Απελευθέρωση.²⁹ Έτσι, η χωροθέτηση του ονόματος του Άγγλου

28. Εφ. *Αθήνη*, 9.3.1945, σ. 1.

29. Η οδός Ακαδημίας μετονομάστηκε σε Φ. Ρούσβελτ τον Μάρτιο του 1941 με υπόδειξη του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Κορυζή, έτσι ώστε να τιμηθεί ο πρόεδρος των ΗΠΑ, ο οποίος, τον ίδιο μήνα, είχε ανακοινώσει την ενίσχυση των ελληνικών στρατευμάτων με πολεμικό υλικό και εφόδια. Κάτω από την πινακίδα της οδού, εντοιχίστηκε και τιμητική πλάκα, η οποία ανέγραφε: «Φιλέλλην υπέροχος πρόμαχος ανθρωπίνων ιδεωδών, εκηρύχθη επίτιμος δημότης. 17 Μαρτίου 1941». Ένας από τους λόγους που το δημοτικό συμβούλιο κατέληξε στη μετονομασία της οδού Ακαδημίας ήταν η διαστύρωση της με την οδό Αμερικής. Βλ. Ελευθέριος Σκιαδάς, «Η πολεμική... μετονομασία της οδού Ακαδημίας σε "Φραγκλίνου Ρούσβελτ"», *Μικρός Ρωμηός* 136 (Οκτώβριος 2007), σ. 14. Ο Ε. Σκιαδάς αναφέρει επίσης πως στα χρόνια του Ελληνοϊταλικού Πολέμου πραγματοποιήθηκαν αρκετές μετονομασίες για να εξυπηρετήσουν διπλωματικούς σκοπούς, οι οποίες στη συνέχεια απαγορεύτηκαν από τις κατοχικές αρχές ως «αντεθνικές». Βλ. στο ίδιο. Στην

«εξόχου φιλέλληνος») στην οδό Σταδίου ήταν ενδεδειγμένη στο μέτρο που η θέση και το μέγεθος της συγκεκριμένης οδού αντιστοιχούσαν στη σημασία του τιμώμενου προσώπου και η μετονομασία επικοινωνούσε τόσο χωροταξικά όσο και νοηματικά με την οδό Ρούσβελτ.

Η μνήμη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου έτυχε περαιτέρω διευρύνσεων στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Το ενδιαφέρον όμως είναι πως η διεύρυνση αυτή, σε μεγάλο βαθμό, πραγματοποιήθηκε διαθλώμενη μέσα από την επίκληση του «φιλελληνισμού». Και τα δύο πρώτα μεταπολεμικά δημοτικά σχήματα ενέκριναν μια σειρά ονομάτων για να τιμήσουν πρόσωπα και κράτη τα οποία, με διάφορους τρόπους, είχαν υποστηρίξει την Ελλάδα πριν και μετά την Απελευθέρωση. Τον Ιούνιο του 1945 η οδός Βουλής μετονομάστηκε σε Αργεντινής για την βοήθεια που προσέφερε επί Κατοχής.³⁰ Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους εγκρίθηκε η μετονομασία τμημάτων των οδών Αλωπεκής και Σπυρίππου στο Κολωνάκι σε Ελβετίας και Σουηδίας αντίστοιχα και δύο μήνες αργότερα η μετονομασία των οδών Ντέκα και Βραχείας, οι οποίες αποτελούσαν συνέχεια της οδού Μητροπόλεως, σε Καναδά.³¹ Τον Οκτώβριο του 1946, η επόμενη δημοτική αρχή αποφάσισε να τιμήσει ακόμα δύο εν ζωή «φιλέλληνες»: τον πρόεδρο της Νοτιοαφρικανικής Ενώσεως, Στρατάρχη Γιαν Σμάτς και τον πρόεδρο του Καναδά, Μακένζυ Κινγκ, οι οποίοι στα χρόνια αυτά είχαν ταχθεί υπέρ της Ελλάδας και των εθνικών της διεκδικήσεων. Το όνομα του πρώτου τοποθετήθηκε στο τμήμα της οδού Βουκουρεστίου από το ύψος της οδού Ρούσβελτ προς το λόφο του Λυκαβηττού και το όνομα του δεύτερου στο αντίστοιχο τμήμα της οδού Λυκαβηττού.³² Η τελευταία σχετική απόφαση εγκρίθηκε τον Ιανουάριο του 1947 και αφορούσε την ονομασία μιας ανώφυμης πλατείας στην αρχή της οδού Αλεξάνδρας σε Αιγύπτου.³³

Εξάιρεση στον κανόνα, που προέτασσε τη συμβολή του συμμαχικού παράγοντα στον αγώνα εναντίον των δυνάμεων του Άξονα, αποτέλεσε η

Κατοχή, στον κατάλογο των οδωνυμίων του Δήμου Αθηναίων, που δημοσίευσε ο Μπίρης το 1945, η μόνη απόφαση που απαντά στη συγκεκριμένη περίοδο είναι η υπ' αρ. 705/26.5.1943. Εντούτοις, η απόφαση αυτή δεν είναι διαφωτιστική, καθώς αφορά την επανέγκριση ενός μεγάλου σώματος οδωνυμίων, που είχαν αποδοθεί προπολεμικά. Βλ. Κώστας Μπίρης, *Τοπωνυμικά των Αθηνών*, Αθήνα, Εκδόσεις «Αττικού», 1945.

30. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 10/1.6.1945 ΠΔΣ.

31. ΔΙΑΑ, Πρακτικά της υπ' αρ. 11/27.9.1945 Συνεδρίασης του Δημοτικού Συμβουλίου και υπ' αρ. 403/15.11.1945 ΠΔΣ.

32. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 70/13.10.1946 ΠΔΣ.

33. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 60/23.1.1947 ΠΔΣ.

μετονομασία ενός μεγάλου τμήματος της οδού Πατησίων σε 28^{ης} Οκτωβρίου, η οποία επακολούθησε σχεδόν όλων των ονοματοθεσιών που προαναφέρθηκαν. Πραγματοποιήθηκε στις 25 Οκτωβρίου του 1946, εν όψει του επικείμενου εορτασμού της εθνικής επετείου.³⁴ Το δημοτικό συμβούλιο επέλεξε τη συγκεκριμένη οδό, καθώς θεωρήθηκε επιβεβλημένη η απόδοση της ιστορικής ημερομηνίας σε ένα κεντρικό σημείο του Δήμου. Επιπρόσθετα, η μετονομασία θα επέφερε τη νοηματική συνάφεια του νέου ονόματος με την παράλληλη της οδό, την 3^{ης} Σεπτεμβρίου, η οποία υπενθύμιζε «την άλλην λαϊκὴν εξόρμησιν της νεωτέρας ελληνικής ιστορίας προς κατάκτησιν των λαϊκῶν ελευθεριῶν».³⁵ Η 28^η Οκτωβρίου είχε ήδη κατοχυρωθεί στη συνείδηση του κόσμου ως ημέρα που συμβόλιζε τον αγώνα ενάντια των κατακτητῶν, όπως και τη νικηφόρα εξόρμηση του έθνους. Είναι χαρακτηριστικό, εξάλλου, πως είχε ξεκινήσει να εορτάζεται ήδη από το 1941.

Στο πλήθος των αποφάσεων που μετέβαλαν τα ιστορικά ονόματα των κεντρικότερων οδών της πρωτεύουσας δεν συμπεριλαμβάνονται μόνο οι πρωτοβουλίες απόδοσης τιμών σε πρόσωπα, κράτη και γεγονότα που συνδέονταν με την πολύ πρόσφατη ιστορία.. Από τις πρώτες και σημαντικότερες ενέργειες ήταν η μετονομασία της οδού Πανεπιστημίου σε Ελευθερίου Βενιζέλου, τον Ιούνιο του 1945, επί δημαρχίας Α. Σκληρού.³⁶ Τη μετονομασία εισηγήθηκε η αρμόδια επιτροπή του Δήμου και, ενδεχομένως, να συσχετίστηκε με την επικείμενη επέτειο των δέκα χρόνων

34. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 213/25.10.1946 ΠΔΣ.

35. Στο ίδιο.

36. Ο Αριστείδης Σκληρός διορίστηκε δήμαρχος Αθηναίων τις ημέρες της Απελευθέρωσης από την τριμελή κυβερνητική επιτροπή (Θεμιστοκλής Τσάτσος, Γιάννης Ζεύγος και Φίλιππος Μανουηλίδης) έπειτα από απόφαση της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Δεν είχε πρότερη εμπειρία στην τοπική αυτοδιοίκηση και γενικότερα δεν είχε αναμειχθεί στο παρελθόν στα πολιτικά πράγματα. Αποτελούσε προσωπική επιλογή του Γεωργίου Παπανδρέου· τους συνέδεαν στενοί φιλικοί και επαγγελματικοί δεσμοί, όπως και κοινές πολιτικές πεποιθήσεις. Σύμφωνα με το σχετικό νόμο, το δημοτικό συμβούλιο έπρεπε να συγκροτηθεί από 15 εκπροσώπους διαφόρων φορέων (π.χ. Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Σύνδεσμος Βιομηχάνων, Ένωση Συντακτών) και ισάριθμους «εγκρίτους» δημότες Αθηναίων. Στην επιλογή των τελευταίων αναμείχθηκε και ο Α. Σκληρός. Αρκετοί, μάλιστα, συμμετείχαν αργότερα στους εκλογικούς συνδυασμούς του Γεωργίου Παπανδρέου (π.χ. Ιωάννης Κουτσοχέρας, Γεράσιμος Μενάγιας, Δημήτριος Νίτσος, Λεωνίδας Δερτιλής). Βλ. Θεμιστοκλής Τσάτσος, *Αι παραμοναί της Απελευθέρωσης (1944)*, Αθήνα, Ίκαρος, 1973, σ. 186· Ε. Σκιαδάς, *Ο Δήμος Αθηναίων...*, ό.π., σ. 105.

από το θάνατο του ηγέτη. Άλλωστε, εκκρεμούσε από την προπολεμική περίοδο σχετική απόφαση, που μπορούσε πια να εκτελεστεί με τον πλέον κατάλληλο τρόπο, καθώς η συγκυρία έφερνε στη διοίκηση του Δήμου ένα δημοτικό συμβούλιο, η πλειοψηφία του οποίου επρόσκειντο στη βενιζελική φιλελεύθερη παράταξη. Η μετονομασία επισημοποιήθηκε στις 7 Σεπτεμβρίου 1945, όταν και διεξήχθη η τελετή των αποκαλυπτηρίων του νέου ονόματος, στην οποία συμμετείχε σύσσωμη η πολιτική ηγεσία.

Στη διάρκεια της δημαρχίας του Ι. Πιτσιάκα ένα ανάλογο περίπου σχήμα επαναλήφθηκε με αντίθετο όμως πολιτικό πρόσημο. Τον Οκτώβριο του 1946, ο δήμαρχος γνωστοποίησε το κοινό αίτημα του υπουργού Εσωτερικών και του νομάρχη αναφορικά με τη μετονομασία της οδού Πανεπιστημίου [σημειωτέον πως είχε ήδη αλλάξει όνομα] σε Παναγή Τσαλδάρη. Επρόκειτο για ακόμη μια περίπτωση ονοματοθεσίας που είχε εξαγγελθεί προπολεμικά και δεν είχε έκτοτε υλοποιηθεί. Το αίτημα των δύο φορέων δεν ικανοποιήθηκε αμέσως εξαιτίας των ενστάσεων που προέκυψαν στην πορεία γύρω από τη χωροθέτηση του οδωνυμίου. Συγκεκριμένα, η πρώτη επιλογή του δημοτικού συμβουλίου αφορούσε την οδό Αγίου Κωνσταντίνου, καθώς με τον τρόπο αυτό η μετονομασία θα επικοινωνούσε με το όνομα ενός άλλου σημαντικού πολιτικού του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Με την επιλογή αυτή όμως διαφώνησε έντονα το ενοριακό συμβούλιο του Αγίου Κωνσταντίνου Ομονοίας και με υπόδειξη της τότε κυβέρνησης το όνομα του πρώην πρωθυπουργού αποδόθηκε στο τμήμα της οδού Πειραιώς μέχρι τη συνάντησή της με την Ιερά Οδό.³⁷

Αν αυτό που χαρακτήρισε την ονοματοθεσία στα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής πορείας του Δήμου Αθηναίων ήταν ο εμπλουτισμός και η αναδιευθέτηση της θεσμικής δημόσιας μνήμης μέσα από την υπόμνηση προσώπων, κρατών και γεγονότων στις σημαντικότερες οδούς της πόλης, την επόμενη περίοδο αναπτύχθηκε ένας έντονος προβληματισμός, ο οποίος οδήγησε στην κατάργηση των νέων ονομασιών.

Σοβαρά δείγματα αυτού του προβληματισμού εντοπίζονται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Το 1952 ο δήμαρχος, Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, ο οποίος είχε αντικαταστήσει τον Κ. Κοτζιά, στα τέλη της προηγούμενης χρονιάς σημείωνε πως το ζήτημα(ανεκινήθη κατόπιν της εκφρασθείσης επιθυμίας του λαού των Αθηνών όπως [...] ιστορικά οδοί συνδεδεμένα με αυτήν την Ιστορίαν της Πόλεως αναλάβωσιν πάλιν τα αρχικά ονόματά των. Υπάρχουν ονόματα όπως Γιαν Σματς, Μακένζυ Κινγκ, τα οποία ο κόσμος είναι αδύνατον να συνηθίση. Αλλά και

37. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 71/13.10.1946, 873/19.12.1947 και 5/4.1.1948 ΠΔΣ.

τας άλλας οδούς Σταδίου, Πανεπιστημίου, Ακαδημίας, Πειραιώς καιτοι παρήλθον τόσα χρόνια από τη μετονομασία των ο κόσμος δεν μπορεί να τα συνηθίση με τα νέα των ονόματα». ³⁸ Η δημοτική αρχή όμως δεν κατέληξε σε κάποια απόφαση, μεταθέτοντας το ζήτημα για αργότερα. Η επανεξέτασή του πραγματοποιήθηκε εν μέρει δύο χρόνια μετά με αφορμή τις εξελίξεις στο Κυπριακό. Η αρνητική στάση των βρετανών απέναντι στο αίτημα αυτοδιάθεσης των Ελληνοκυπρίων, την οποία εξέφρασε ο άγγλος υφυπουργός Αποικιών τον Ιούλιο του 1954, προκάλεσε έντονες αναταραχές και τον προγραμματισμό συλλαλητηρίων για τον επόμενο μήνα σε ολόκληρη τη χώρα με κεντρική αξίωση την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. ³⁹ Λίγες μέρες πριν τη διεξαγωγή του συλλαλητηρίου στην Αθήνα, το δημοτικό συμβούλιο συνεδρίασε με κύριο θέμα την απομάκρυνση του ονόματος του Τσώρτσιλ από την κεντρική οδό της πόλης και την επαναφορά της παλαιότερης ονομασίας. Ο φόβος μήπως προλάβουν και κατεβάσουν τις πινακίδες οι διαδηλωτές, υπερέκρασε τις αντιρρήσεις μερικών που επεσήμαναν τον καίριο ρόλο του βρετανού πολιτικού στα Δεκεμβριανά και η συζήτηση έληξε με την έγκριση της πρότασης. ⁴⁰ Ωστόσο, για λόγους που δεν τεκμηριώνονται η Νομαρχία Αττικής δεν συναίνεσε στην απόφαση. Μια υπόθεση είναι η μεγαλύτερη εγρήγορση των αιρετών του Δήμου συγκριτικά με τις ανώτερες αρχές, οι οποίες τελικά συντονίστηκαν περίπου ένα χρόνο αργότερα, όταν η δημοτική αρχή, υπό τον Π. Κατσώτα αυτήν τη φορά, ακολουθώντας το ίδιο σκεπτικό προέβη στην επανονομασία της οδού σε Σταδίου. ⁴¹ Το ίδιο συνέβη το 1958 με τις οδούς Ακαδημίας, Λυκαβηττού, Βουκουρεστίου και Βουλής, η επαναφορά των οποίων ολοκλήρωσε σχετικά έναν κύκλο μετονομασιών που ουδέποτε έτυχαν ευρείας αναγνώρισης και αποδοχής. ⁴²

Ο κυπριακός αγώνας ανεξαρτησίας δεν αποτέλεσε μόνο τη θρυαλλίδα

38. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 410/1952 ΠΔΣ.

39. Γιάννης Στεφανίδης, *Εν ονόματι του Έθνους: Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, σ. 136.

40. ΔΙΑΑ, Πρακτικά της υπ' αρ. 22/13.9.1954 Συνεδρίασης Δημοτικού Συμβουλίου.

41. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 786/19.10.1955 ΠΔΣ.

42. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 576/11.8.1958 ΠΔΣ. Η απουσία των οδών Ε. Βενιζέλου και Π. Τσαλδάρη από τη σχετική συζήτηση δεν σήμαινε πως υπήρξε κάποια διαφοροποίηση ως προς τη χρήση των ονομάτων από την πλειοψηφία του κόσμου. Τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στην αδυναμία των εκάστοτε ιθυνόντων να αναλάβουν το πολιτικό κόστος μιας τέτοιας ενέργειας.

για την επιστροφή των ιστορικών ονομάτων, αλλά και το γεγονός που διεύρυνε το συμβολικό αφήγημα των οδωνυμίων σε μια περίοδο, κατά την οποία ο Δήμος Αθηναίων άρχισε να παρουσιάζει ανοδικές πληθυσμιακές και οικοδομικές τάσεις και το σχέδιο πόλης είχε αρχίσει ήδη να επεκτείνεται. Η πρώτη —και πιο εμφαντική παράλληλα— σχετική απόφαση ήταν η μετονομασία του τμήματος της οδού Λουκιανού στο Κολωνάκι, όπου βρισκόταν και παραμένει η πρεσβεία της Μεγάλης Βρετανίας, σε Καραολή και Δημητρίου. Η μετονομασία εγκρίθηκε επί δημαρχίας Π. Κατσώτα στις 11 Μαΐου του 1956, σε ειδική συνεδρίαση, μία μέρα μετά τον απαγχονισμό των δύο κυπρίων αγωνιστών. Η «εκδικητική» χωροθέτηση του οδωνυμίου στο συγκεκριμένο σημείο ήταν απότοκη του κοινωνικού αναβρασμού των ημερών, όπως αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στα λόγια της δημοτικής συμβούλου, Ευτέρπης Δαράκη, που την εισηγήθηκε: «προτείνω τους [μάλλον δρόμους] απέναντι από την αγγλική Πρεσβείαν, Λουκιανού και Ηροδότου, για να βλέπουν και να θυμούνται οι δολοφόνοι κάθε πρωί που ξυπνούν και ανοίγουν το παράθυρο το απάνθρωπον έγκλημα τους».⁴³ Αν και δεν επιβεβαιώνεται από τα πρακτικά της συνεδρίασης, η απόφαση ενδεχομένως να στόχευε και την κυβέρνηση Καραμανλή, καθώς δύο μέρες νωρίτερα είχαν προηγηθεί τα αιματηρά και θανατηφόρα επεισόδια του συλλαλητηρίου ενάντια στην εκτέλεση των δύο ηρώων, τα οποία ξεκίνησαν στην προσπάθεια των διαδηλωτών να προσεγγίσουν τη βρετανική πρεσβεία. Κατ' επέκταση απηχούσε ένα γενικότερο κλίμα αμφισβήτησης των πολιτικών του Ελληνικού Συναγερμού και στη συνέχεια της ΕΡΕ, το οποίο εκφράστηκε, τόσο στο Δήμο Αθηναίων όσο και ευρύτερα στην τοπική αυτοδιοίκηση, από τις δημοτικές εκλογές του 1954 και έπειτα. Άλλωστε, η εκλογή του Π. Κατσώτα οφειλόταν στη συνεργασία των δυνάμεων της Κεντροαριστεράς που επιθυμούσαν με τον τρόπο αυτό να προξενήσουν ένα ισχυρό πλήγμα στους υποψηφίους της Δεξιάς.⁴⁴

Παρά τη γενικότερη υποχώρηση της επιρροής της ΕΔΑ, στις δημοτικές εκλογές του 1959, ο Ά. Τσουκαλάς κατόρθωσε να εκλεγεί δήμαρχος αποτυπώνοντας τη δυναμική της Αριστεράς στο Δήμο Αθηναίων, η οποία επαληθεύτηκε πέντε χρόνια αργότερα, όταν ο αμιγής συνδυασμός

43. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 551/11.5.1956 ΠΔΣ. Επιπλέον, το 1957 και το 1959, δύο ανώνυμες πλατείες στην Άνω Κυψέλη ονομάστηκαν Γρηγορίου Αυξεντίου και Κυπρίων Εθνομαρτύρων αντίστοιχα, ενώ 28 ανώνυμες οδοί της ίδιας συνοικίας, το 1961, έλαβαν ονόματα αγωνιστών και αγωνιστριών της ΕΟΚΑ (π.χ. Γεωργαλά, Κωνσταντινίδου Όλγας, Παλληκαρίδη). Βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 158/5.3.1957, 872/2.12.1959 και 306/4.4.1961 ΠΔΣ.

44. Η.Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 187.

της συγκέντρωσε ξανά τη σχετική πλειοψηφία και κατέλαβε την πρώτη θέση.⁴⁵ Αντίθετα με ό,τι είχε συμβεί παλαιότερα, το εκλογικό σύστημα με το οποίο διεξήχθησαν οι δύο αυτές αναμετρήσεις προέβλεπε την αναλογική σύνθεση του δημοτικού συμβουλίου επιβάλλοντας πλέον την επίτευξη ευρύτερων συναίνεσεων γύρω από τις θέσεις και τις προτάσεις που η εκάστοτε παράταξη προωθούσε, ιδιαίτερα για όσες είχαν σαφή πολιτικό περιεχόμενο. Το συγκεκριμένο γεγονός δυσχέρανε τις προσπάθειες της Αριστεράς να διαμορφώσει ένα ευνοϊκότερο πλαίσιο παρέμβασης στο δημόσιο χώρο και χρόνο με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό της ονομασίας μιας ανώνυμης πλατείας στα Κάτω Πετράλωνα σε Γρηγόρη Λαμπράκη. Η πρόταση, αν και εγκρίθηκε αρχικά, ανακλήθηκε άμεσα καταδεικνύοντας την ρευστότητα των πολιτικών συσχετισμών που επικράτησαν εντός του Δήμου μέχρι και την επιβολή της δικτατορίας.⁴⁶ Εντούτοις, οι ραγδαίες εξελίξεις στην εθνική πολιτική σκηνή σε αρκετές περιπτώσεις επέτρεψαν τη συσπείρωση των αριστερών και των κεντρικών δυνάμεων, στο επίπεδο της εκπροσώπησης στο δημοτικό συμβούλιο. Ιδιαίτερα στη διάρκεια του Ανένδοτου, ο Δήμος ανέπτυξε εξωστρέφεια εκδίδοντας ψηφίσματα (π.χ. υπέρ των διεκδικήσεων της νεολαίας για την παιδεία, καταδίκης της δολοφονίας Λαμπράκη) στην προσπάθειά του να ενισχύσει τους αγώνες για τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Ανάλογο χαρακτήρα είχε και η μετονομασία της πλατείας 25ης Μαρτίου (Κλαυθμώνος) σε Δημοκρατίας, η οποία εγκρίθηκε στις αρχές του 1963 συμβολοποιώντας στην ουσία τις πρόσφατες δυναμικές κινητοποιήσεις που είχαν λάβει χώρα στην κεντρική αυτή πλατεία της πόλης με το παραπάνω πρόταγμα.⁴⁷

45. Στο ίδιο, σ. 258-260 και 344-345.

46. Το Δεκέμβριο του 1964, λίγους μήνες μετά την έμμεση εκλογή του Γ. Πλυτά, το δημοτικό συμβούλιο προχώρησε στη συγκεκριμένη ονοματοθεσία πρωτοστατούσης της παράταξης της ΕΔΑ, η οποία ευνοήθηκε από την απουσία, λόγω του προχωρημένου της ώρας, της πλειοψηφίας των συντηρητικών δημοτικών συμβούλων. Έξι μέρες αργότερα, με πρωτοβουλία των τελευταίων συγκλήθηκε έκτακτη συνεδρίαση, στην οποία αποφασίστηκαν η ανάκληση και η επανεξέτασή της εν ευθέτω χρόνο. Στο γεγονός αυτό δεν συνετέλεσαν μόνο οι έντονες αντιδράσεις αναφορικά με τον κομματικό χαρακτήρα μιας τέτοιας ενέργειας, αλλά και οι προσπάθειες υπονόμησης της συνεδρίασης από τον Τύπο, καθώς διάφορα δημοσιεύματα, που είχαν δει το φως της δημοσιότητας στο μεσοδιάστημα, προσέδιδαν διαστάσεις «πολιτικής μάχης» προϊδεάζοντας, μάλιστα, για την παρουσία Λαμπράκηδων. Βλ. ΔΙΑΑ, Πρακτικά των υπ' αρ. 871/2.12.1964 ΠΔΣ και 873/8.12.1964 ΠΔΣ.

47. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 138/16.3.1963 ΠΔΣ. Η πλατεία Κλαυθμώνος μετονομάστηκε σε 25ης Μαρτίου το 1884. Βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 266/17.1.1884 ΠΔΣ.

Κεντρική σημασία στη μεταβολή του πολιτικού σκηνικού που συντελέστηκε στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960 απέκτησαν οι συνεχείς αναφορές στην Εθνική Αντίσταση και τις εμφύλιες συγκρούσεις της πολεμικής δεκαετίας, οι οποίες διέτρεξαν τον πολιτικό λόγο της εποχής και εμπέδωσαν τη νέα διαιρετική τομή «Δεξιά-Αντιδεξιά» μετατοπίζοντας το κρίσιμο σημείο αναφοράς από την περίοδο του Εμφυλίου σε αυτήν της Κατοχής.⁴⁸ Ενδεικτική αυτών των αναδιατάξεων ήταν η απόφαση της κυβέρνησης το 1964 να οργανωθούν, για πρώτη φορά μετά από 20 χρόνια, επίσημοι εορτασμοί για την απελευθέρωση της Αθήνας. Η απόφαση, επιπρόσθετα, αντανακλούσε τον ανταγωνισμό Κέντρου και Αριστεράς για τον πολιτικό έλεγχο όσων είχαν δραστηριοποιηθεί στις αντιστασιακές οργανώσεις στο παρελθόν και όσων εμπνέονταν στο παρόν από τη δράση τους.⁴⁹ Στο πλαίσιο αυτό, ο Δήμος Αθηναίων, σε πανηγυρική συνεδρίαση, ενέκρινε τη συμμετοχή του και την πραγματοποίηση σειράς εκδηλώσεων για να τιμηθούν η Εθνική Αντίσταση και οι ήρωές της, μεταξύ των οποίων και η ονομασία μιας σημαντικής πλατείας ή ενός χώρου σε Εθνικής Αντιστάσεως.⁵⁰ Η αόριστη αφιέρωση του σημείου, που επρόκειτο να επιλεγεί σε δεύτερο χρόνο, «προς τιμήν των ανωνύμων νεκρών της Κατοχής» προσιδίαζε στις επιδιώξεις της κυβέρνησης να προβάλλει τη γενικότερη συμβολή της πολύμορφης Εθνικής Αντίστασης και να αποσιωπήσει ιδιαίτερες, ως προς το εθνικό αφήγημα, εμπειρίες, όπως αυτήν της εαμικής Αντίστασης. Μια απόπειρα παρέκκλισης από την κυρίαρχη ιδεολογία σημειώθηκε την επόμενη χρονιά, όταν ο Δήμος συνέπραξε με το Δήμο Ύμηττου, μετονομάζοντας την οδό Αγραίων σε Κάστρου Ύμηττου, προκειμένου να τιμηθούν οι τρεις μαχητές του ΕΛΑΣ (Δημήτρης Αυγέρης, Κώστας Φολτόπουλος, Θανάσης Κιοκμενίδης) που θυσιάστηκαν τον Απρίλιο του 1944, υπερασπιζόμενοι μέχρι τέλους ένα

Αν και η συγκεκριμένη απόφαση παρέμενε σε ισχύ, η νέα ονομασία δεν κατάφερε ποτέ να τεθεί σε δημόσια χρήση. Όσον αφορά τις κινητοποιήσεις, πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δύο μεγάλες συγκεντρώσεις που διοργάνωσε η Ένωση Κέντρου στις 20 Απριλίου και στις 22 Νοεμβρίου του 1962. Βλ. Χρήστος Χρηστίδης, *Ο Ανένδοτος Αγώνας της Ένωσης Κέντρου. Από τις εκλογές του 1961 στην παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2012, σ. 122-132 και 205-215.

48. Νικολακόπουλος, *ό.π.*, 346.

49. Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, σ. 323.

50. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 696/13.10.1964 ΠΔΣ.

οίκημα-αποθήκη όπλων και πυρομαχικών στην ομώνυμη συνοικία.⁵¹ Κατά πάσα πιθανότητα η μετονομασία δεν συγκέντρωσε τη συναίνεση του Υπουργείου Εσωτερικών και απορρίφθηκε, καθώς το ίδιο περίπου διάστημα εκδόθηκε σχετική εγκύκλιος, η οποία τόνιζε τα ακόλουθα: «δέον να αποφεύγεται η μνεία ιδιαιτέρων προσώπων ή οργανώσεων αντιστάσεως, εφ' όσον περί τα πρόσωπα ταύτα ή τας οργανώσεις υφίστανται ακόμη αμφισβητήσεις και πάθη, ούτως ώστε να μη είναι δυνατόν, κατ' αντικειμενικήν κρίσιν, να τοποθετηθή ο ρόλος των ιστορικός. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι πρέπει να αποσιωπάται η Εθνική Αντίσταση εν τώ συνόλω της, διά την αξίαν και τη σημασίαν της οποίας ουδεμία δύναται να διατυπωθή παρ' οποιουδήποτε αντίρρησης».⁵² Η συγκεκριμένη οδηγία ερχόταν να συμπληρώσει εγκυκλίους που είχαν κοινοποιηθεί το αμέσως προηγούμενο διάστημα. Η διαφορά ήταν, ότι συγκεκριμενοποιούσε το επίμαχο παρελθόν, το οποίο υπονόμει την επιδιωκόμενη εθνική και κοινωνική συνοχή, φωτογραφίζοντας την προσπάθεια των δήμων της χώρας, όπου η Αριστερά διέθετε ισχυρές δυνάμεις, να αποκαταστήσουν υποκείμενα και ομάδες που πρωταγωνίστησαν σε τοπικό και όχι μόνον επίπεδο στην περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης. Όσο αφορά το Δήμο Αθηναίων, η Εθνική Αντίσταση μνημονεύτηκε τελικά για πρώτη φορά, λίγα χρόνια αργότερα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μέσα σε μια ολόκληρη διαφορετική ιστορική συγκυρία και με εντελώς αντίθετο νοηματικό περιεχόμενο.

Στην περίοδο της δικτατορίας η αστική τοπωνυμία αποτέλεσε ένα από τα μέσα που αξιοποίησε το στρατιωτικό καθεστώς για να επιδιώξει τη νομιμοποίησή του και να επιβάλλει την ευνοϊκή για αυτό θεώρηση του παρελθόντος. Ενδεχομένως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της δικτατορικής πρακτικής σήμανσης των οδών και πλατειών ήταν η χρήση του οδωνυμίου της 21^{ης} Απριλίου, το οποίο αποδόθηκε στους περισσότερους δήμους της χώρας.⁵³ Στο Δήμο Αθηναίων, η σχετική απόφαση

51. Η συζήτηση πραγματοποιήθηκε έπειτα από αίτημα του Δήμου Ύμηττού, με το οποίο γνωστοποιούσε την απόφασή του να μετονομάσει τη συγκεκριμένη οδό και ζητούσε από το Δήμο Αθηναίων να πράξει ανάλογα για το τμήμα της οδού που ανήκε στα δικά του διοικητικά όρια προκειμένου να αποφευχθεί η σύγχυση. Παρά ορισμένες ενστάσεις και έχοντας προηγηθεί η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, προκρίθηκε ο ηρωϊσμός των πεσόντων έναντι της αποδεδειγμένης πολιτικής τους ταυτότητας και το αίτημα εγκρίθηκε. Βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 82/1965 ΠΔΣ.

52. ΥΠΕΣ, υπ' αρ. 46/12.3.1965 εγκύκλιος.

53. Για παράδειγμα, σε οδικό χάρτη της εποχής το συγκεκριμένο οδωνύμιο εντοπίζεται συνολικά σε 19 δήμους της πρωτεύουσας. Βλ. Κωνσταντίνος Δαρα-

εγκρίθηκε στην πρώτη επέτειο του πραξικοπήματος, τον Απρίλιο του 1968, δίνοντας όνομα σε μια ανώνυμη πλατεία στην αρχή της Ιεράς Οδού, που είχε διαμορφωθεί έπειτα από την απομάκρυνση της Λαχαναγοράς.⁵⁴ Στη διάρκεια της επταετίας, στην ονοματοδοσία δόθηκε έμφαση κυρίως σε δύο ιστορικές περιόδους, την αρχαιότητα και τη δεκαετία του 1940. Η μνήμη του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος αποτυπώθηκε στις περιφερειακές γειτονιές του Δήμου, που εκείνη την εποχή εντάχθηκαν στο σχέδιο πόλης, επενδύοντας συμβολικά δεκάδες ανώνυμες οδούς και πλατείες. Η συγκεκριμένη επιλογή προέκυψε ύστερα από τις συστάσεις του Υπουργείου Εσωτερικών, το οποίο καλούσε τις δημοτικές και κοινοτικές αρχές να αποδίδουν σε ανώνυμες οδούς ή πλατείες ονόματα εμπνευσμένα από την αρχαιότητα ή τη μυθολογία, προκειμένου να υποχωρήσει το συχνό φαινόμενο ονοματοθεσιών που απαντούσαν σε πρόσωπα τοπικής σημασίας, περιορισμένης δραστηριότητας ή πεσόντες πολέμων που είχαν τύχει μνημόνευσης «δι' αναγραφής των ονομάτων των εις στήλας των Ηρώων των Δήμων και Κοινοτήτων».⁵⁵ Αξίζει να σημειωθεί πως η επιστράτευση της αρχαιότητας δεν αποτέλεσε έμπνευση του καθεστώτος, καθώς, ένα μήνα περίπου πριν την επιβολή του πραξικοπήματος, είχε κοινοποιηθεί αντίστοιχη οδηγία, έτσι ώστε να αποτραπεί η απόδοση ονομάτων που απηχούσαν πολιτικές σκοπιμότητες και λειτουργούσαν αποσυσπειρωτικά για το κοινωνικό σώμα.⁵⁶ Μπορούμε, ίσως, να υποθέσουμε πως ένας από τους λόγους που οδήγησαν στην υιοθέτησή της ήταν η καλλιέργεια εθνοπατριωτικού κλίματος μέσα από την ένταξη των οδωνυμίων στη δημόσια διαπαιδαγώγηση περί ενότητας του ελληνικού έθνους από τα αρχαία χρόνια μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα οδωνύμια, βέβαια, που επιλέχθηκαν, αν και κάλυπταν ένα πολύμορφο φάσμα (ήρωες, καλλιτέχνες, επιστήμονες, στρατηγούς, φιλοσόφους, συγγραφείς κ.ά.), στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν μάλλον άγνωστα στο ευρύ κοινό (π.χ. Φανοσθένους, Λακίου, Κηφέως, Πάππου, Πιτάνης).⁵⁷ Το συγκεκριμένο γεγονός, όμως, δεν προκαλεί εντύπωση στο βαθμό που η αρχαιότητα διαχρονικά συνιστούσε το κύριο σημείο αναφοράς των ιθυνόντων στη συμβολική συγκρότηση της πόλης,

βίγλας, *Διάγραμμα. Οδηγός Αθηνών, Πειραιώς, Προαστίων*, Αθήνα, χ.ε., χ.χ., σ. 78.

54. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 447/9.4.1968 ΠΔΣ.

55. Παρατίθεται στο: ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 330/26.3.1969 ΠΔΣ.

56. ΥΠΕΣ, υπ' αρ. 77/27.3.1967 εγκύκλιος.

57. Αναλυτικά, βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 216/12.3.1969, 805/30.6.1969 και 60/12.1.1971 ΠΔΣ.

έχοντας κυριαρχήσει τον προϋπάρχοντα αστικό ιστό και ειδικότερα τα κεντρικά του σημεία.

Στην προσπάθειά της να διαδηλώσει την προσήλωσή της στο καθεστώς και να συνδράμει, παράλληλα, στη διαδικασία νομιμοποίησης και στήριξής του από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, η δοτή δημοτική αρχή προχώρησε επίσης σε μια σειρά ονοματοθεσιών που παρέπεμπαν στα τραυματικά γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Το στοιχείο, φυσικά, που διαπνέει τις σχετικές αποφάσεις είναι ο αντικομμουνισμός, καθώς αυτές απαντούν σε θύματα των εμφυλίων συγκρούσεων της Κατοχής (Ευέλπιδος Ρογκάκου), πεσόντες του Εθνικού Στρατού στη διάρκεια του Εμφυλίου (Αθανασίου Ρεγγούκου), μάχες (Γράμμου-Βίτσι), αμφιλεγόμενες προσωπικότητες (Τζέιμς Βαν Φλιτ, Άγγελου Γεωργάτου) και διάφορα άλλα (π.χ. Θυμάτων Δεκεμβριανού Κινήματος).⁵⁸ Μία από τις

58. Ο Ηλίας Ρογκάκος υπήρξε εύελπιδς και φοιτητής του Πολυτεχνείου. Δολοφονήθηκε από την ΟΠΛΑ στη διάρκεια της Κατοχής εξαιτίας της δράσης του με την οργάνωση «Χ». Το όνομά του αποδόθηκε σε μια οδό στις παρυφές του Λυκαβηττού, κοντά στην οικία του, στο Κολωνάκι, όπου έγινε και η εκτέλεσή του. Βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 268/3.11.1967 ΠΔΣ· Ιάσωνας Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2012, σ. 167. Ο Αθανάσιος Ρεγγούκος σκοτώθηκε στον Εμφύλιο υπηρετώντας ως ανθυπολοχαγός του Εθνικού Στρατού. Ο πατέρας του ήταν δημοτικός σύμβουλος επί δικτατορίας και συμμετείχε στη συνδρίαση στην οποία λήφθηκε η απόφαση να τιμηθεί ο γιος του. Βλ. στο ίδιο. Ο Άγγελος Γεωργάτος διετέλεσε δήμαρχος Αθηναίων την περίοδο της Κατοχής. Στα πρακτικά σημειώνεται πως είχε αναπτύξει σημαντική πατριωτική και κοινωνική δραστηριότητα διοργανώνοντας συσσίτια κ.ά., ενώ επιπλέον κριτήριο για τη μνημόνευσή του φαίνεται πως αποτέλεσε η διάσωσή του «από λυντσάρισμα των Κομμουνιστών». Το όνομά του τοποθετήθηκε σε ανώνυμη πλατεία των Αμπελοκήπων. Βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 191/9.2.1971 ΠΔΣ. Η δημοτική αρχή αποφάσισε να τιμήσει τα θύματα του «Δεκεμβριανού Κινήματος» τον Σεπτέμβριο του 1967, λίγες μέρες μετά τον εορτασμό της 18ης επετείου της λήξης του Εμφυλίου. Παρά την επιθυμία να μετονομαστεί ένα κεντρικό σημείο της πόλης, έτσι ώστε η ονοματοθεσία να είναι περίβλεπτη και να υπενθυμίζει τις σημαντικές καταστροφές που βίωσε τότε η ευρύτερη περιοχή του Κέντρου, χωροθετήθηκε τελικά σε ανώνυμη πλατεία των Άνω Πετραλώνων. Βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 912/5.9.1967 και 613/29.4.1968 ΠΔΣ. Για την οδό Γράμμου-Βίτσι, βλ. στο ίδιο. Τέλος, αν και το Υπουργείο Εσωτερικών απαγόρευσε την απόδοση ονομάτων ζώντων προσώπων, ο αμερικανός στρατηγός Τζέιμς Φαν Φλιτ τιμήθηκε σε μια ανώνυμη πλατεία των Άνω Πατησίων για το ρόλο του στον Εμφύλιο. Η ονοματοθεσία εγκρίθηκε τον Αύγουστο του 1972, πιθανώς στο πλαίσιο της επικείμενης 23ης επετείου των μαχών Γράμμου-Βίτσι. Βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 1085/21.8.1972 ΠΔΣ.

σημαντικότερες κινήσεις της δικτατορίας προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν η θεσμική κατοχύρωση, τον Μάρτιο του 1969, των αντιστασιακών οργανώσεων που αγωνίστηκαν ενάντια στους κατακτητές και τον «ερευθρό φασισμό». ⁵⁹ Σύμφωνα με το σχετικό νομοθετικό διάταγμα, ως Εθνική Αντίσταση αναγνωρίστηκαν οι διεξαχθέντες κατά την περίοδο 1941-44 αγώνες «επί εδαφών τελούντων υπό εχθρικήν κατοχήν και αποσκοπούντες εις την απελευθέρωσιν τούτων και αποκατάστασιν του Ελληνικού Κράτους». Ο προσδιορισμός του εχθρού στη συνέχεια του νομοθετήματος παρέπεμπε ευθέως στο ΕΑΜ και τα στρατιωτικά του σκέλη. ⁶⁰ Επρόκειτο στην ουσία για μια έμμεση αναγνώριση της «αντιστασιακής» δράσης των ταγμάτων ασφαλείας, την οποία ο πρώτος δήμος της χώρας δεν παρέλειψε να τιμήσει ονομάζοντας τον επόμενο χρόνο μια ανώνυμη πλατεία στη συμβολή των οδών Θεριανού – Μουστοξύδη, Σχοινιά και Αλεξάνδρας, στην περιοχή του Γκούζη, σε Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως. ⁶¹

Αδυνατώντας να συγκροτήσει ένα συνεκτικό και συγκροτημένο σύνολο ιδεών, η δικτατορία στράφηκε και σε άλλες ιστορικές περιόδους προς αναζήτηση ιδεολογικών ερεισμάτων. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η «Επανάσταση του 1909», η οποία συσχετίσθηκε με την 21η Απριλίου εξαιτίας της θεωρούμενης κοινής λαϊκοδημοκρατικής προέλευσης των στρατιωτικών. ⁶² Είναι χαρακτηριστικό πως ο Κωστής Χαιρόπουλος, εκδότης της αθηναϊκής εφημερίδας «Χρόνος» και βασικός υποστηρικτής του Κινήματος στο Γουδί, ⁶³ αναγνωρίστηκε ως «πρόδρομος της αναγεν-

59. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος είχε προβεί στη συγκεκριμένη εξαγγελία τον Ιούλιο του 1968 προσκεκλημένος στην 26η επέτειο της έναρξης του ένοπλου αγώνα του Ν. Ζέρβα. Βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοφοροσύνη*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005, σ. 141-142. Άμεσα, με πρόταση του δημάρχου Αθηναίων, η οδός Ευρυτανίας στους Αμπελοκήπους έλαβε το όνομα του αρχηγού του ΕΔΕΣ. Βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 1104/31.7.1968 ΠΔΣ. Ωστόσο, η μετονομασία, για άγνωστους λόγους, αναιρέθηκε από το Υπουργείο Εσωτερικών.

60. ΦΕΚ, τ. Α', αρ. 73, 26.4.1969, 673. Το πνεύμα του νομοθετήματος έγινε ακόμα πιο έκδηλο με την τροποποίηση του διατάγματος το 1971. Βλ. ΦΕΚ, τ. Α', αρ. 147, 22.7.1971.

61. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 389/10.3.1970 ΠΔΣ.

62. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Η ιδεολογία του καθεστώτος», Βαγγέλης Καρακωνιάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, Αθήνα, Τα Νέα, 2010, σ. 110.

63. Σπυρίδων Πλουμίδης, «Το Κίνημα του 1909: συλλογικά υποκείμενα και γεγονότα», Νίκη Μαρωνίτη (επιμ.), *Το Κίνημα στο Γουδί 1909*, Αθήνα, Τα Νέα, 2010, σ. 68.

νητικής ατμόσφαιρας) που επικρατούσε πλέον στη χώρα, όταν το δημοτικό συμβούλιο αποφάσισε να αποδώσει το όνομά του σε μια ανώνυμη πλατεία. Μάλιστα, η συγκεκριμένη ονοματοθεσία εγκρίθηκε τον Ιούλιο του 1969, εν όψει του επικείμενου εορτασμού της 60ής επετείου του Κινήματος, ο οποίος κορυφώθηκε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, με τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Ελευθερίου Βενιζέλου στο σημερινό Πάρκο Ελευθερίας.⁶⁴ Αντίστοιχες στοχεύσεις εξυπηρέτησαν και οι δημόσιες ενέργειες απόδοσης τιμών στον Ιωάννη Μεταξά, μέσω των οποίων οι Απριλιανοί επιθυμούσαν να αυτοπροβληθούν ως συνεχιστές των εθνικών συμφερόντων.⁶⁵ Ιθύνων νους όλης αυτής της προσπάθειας ήταν ο ταξίαρχος Ιωάννης Λαδάς, ο οποίος εισηγήθηκε και τη μετονομασία της λεωφόρου Κηφισίας σε Μεταξά τον Οκτώβριο του 1970.⁶⁶ Η μετονομασία της κεντρικής λεωφόρου ήταν η σημαντικότερη παρέμβαση της δοτής δημοτικής αρχής στον οδηγό των οδών της πρωτεύουσας, αλλά και η πρώτη που συμπαρέσυρε τέσσερα χρόνια αργότερα η Μεταπολίτευση.

Το παράδειγμα του Δήμου Αθηναίων μας επέτρεψε να διερευνήσουμε την ονοματοθεσία των οδών και πλατειών από τη σκοπιά της σήμανσης όσο και της διαχείρισης του αστικού χώρου, καταδεικνύοντας, κυρίως, την ισχυρή σύνδεση μεταξύ κεντρικής και τοπικής εξουσίας στην περίοδο

64. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 911/29.7.1969 ΠΔΣ. Τελικά, η απόφαση υλοποιήθηκε το 1971 με τη χωροθέτηση του οδωνυμίου σε ανώνυμη πλατεία των Αμπελοκήπων. Βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 191/9.2.1971 ΠΔΣ. Για τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα, βλ. *Νέα Πολιτεία*, 7.10.1969, 6.

65. Ενδεικτικά αναφέρουμε την ανέγερση των προτομών του Μεταξά στη Νίκαια και την Κηφισιά, όπως και το μνημείο για το «ΟΧΙ» στο οχυρό Ρούπελ. Βλ. ΕΟΑ, *Ελληνικά Επίκαιρα*, κωδικός τεκμηρίων: D1065 (2.2.1969) και D1718 (28.1.1973) αντίστοιχα· Αλέξανδρος Τενεκετζής, *Τα μνημεία για το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη τον «Ψυχρού Πολέμου»*. Το πρόβλημα της μνήμης του πολέμου μέσω της επίσημης δημόσιας τέχνης την πρώτη περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1970, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, 2011, σ. 470-476.

66. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 1564/23.10.1970 ΠΔΣ. Είναι γνωστό πως έμπιστος συνεργάτης του Ι. Λαδά υπήρξε ο Κωνσταντίνος Πλεύρης, ο οποίος το 1960 είχε ιδρύσει το κόμμα της 4ης Αυγούστου. Ανάμεσα στα πρόσωπα που συμμετείχαν στο δημοτικό συμβούλιο εκείνη την περίοδο εντοπίζεται ο Δημήτριος Δημόπουλος, από τα βασικότερα στελέχη του συγκεκριμένου κόμματος. Δεν είναι τυχαίο πως τον επόμενο χρόνο μνημονεύτηκε συνολικά το μεταξικό καθεστώς μέσα από την ονομασία μιας ανώνυμης πλατείας στην Ακαδημία Πλάτωνος σε 4ης Αυγούστου. Βλ. ΔΙΑΑ, υπ' αρ. 60/12.1.1971 ΠΔΣ.

που εστιάσαμε. Η πολλαπλή παρέμβαση των ανώτερων κρατικών αρχών, όπως αυτή εκφράσθηκε μέσα από τις σχετικές υποδείξεις και ενέργειες του αρμόδιου υπουργείου, αναδεικνύει ένα πλαίσιο συνεχούς κυβερνητικού ελέγχου της τοπικής αυτοδιοίκησης. Στο διάστημα που μεσολάβησε από τις πρώτες δημοτικές εκλογές μέχρι την επιβολή της δικτατορίας, ο πρώτος δήμος της χώρας, παρά την πολιτική και συμβολική του σημασία, έπρεπε να (ανα)προσαρμόζει κάθε φορά το ιστορικό και μνημονικό περιεχόμενο των διεκδικήσεών του. Φυσικά, το συγκεκριμένο ζήτημα χρήζει περαιτέρω επεξεργασίας συνεξετάζοντας και άλλες πτυχές του αυτοδιοικητικού θεσμού, όπως και άλλα παραδείγματα δήμων ή κοινοτήτων, έτσι ώστε να διαπιστωθούν τυχόν συγχλίσεις και αποκλίσεις.

Όμως, στην πραγματικότητα, το ανά χείρας άρθρο αποτελεί μια απόπειρα για να πραγματοποιούμε την ιδέα πως η αστική τοπωνυμία δεν είναι απλά αποτέλεσμα της εξουσίας αλλά και μέσο διάρθρωσής της. Οι νεωτερικές πόλεις διαχρονικά αποτέλεσαν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος των κυβερνώντων για να γνωρίσουν, να οριοθετήσουν και να ονοματίσουν τον πληθυσμό, όπως και για να δοκιμαστούν και να παγιωθούν οι τρόποι διακυβέρνησης των νέων κοινωνιών. Στο πλαίσιο αυτό, όσα περιγράφηκαν παραπάνω μπορούν να μας στρέψουν στην αντίληψη της ονοματοθεσίας ως εργαλείου της σύγχρονης αστικής διακυβέρνησης. Η αντίληψη αυτή έχει τις ρίζες της στο 19^ο αιώνα και στην εμφάνιση του φιλελευθερισμού, όχι μόνο ως πολιτικού ή οικονομικού συστήματος αλλά και ως πλέγματος πρακτικών διακυβέρνησης, οι οποίες περιελάμβαναν από τη χαρτογράφηση μέχρι τα δίκτυα ύδρευσης, αποχέτευσης και φωτισμού, και από τη διάνοιξη των δρόμων και τη δημιουργία δημόσιων χώρων μέχρι την κίνηση των ανθρώπινων σωμάτων και των αντικειμένων πάνω στον αστικό ιστό.⁶⁷ Η μεταπολεμική μεταμόρφωση του αστικού τοπίου νομίζω πως επαναφέρει αυτά τα ζητήματα, επιτρέποντας τον επαναπροσδιορισμό των πολύπλευρων συνδέσεων ανάμεσα στην εξουσία και την καθημερινή εμπειρία της ζωής στις πόλεις.

67. Λαμπροπούλου, «Πόλη, μνήμη...», ό.π. Για την ιστορία του φιλελευθερισμού στο πεδίο των νεωτερικών πόλεων, αναλυτικά βλ. Patrick Joyce, *Σύγχρονη Πόλη. Η διακυβέρνηση της ελευθερίας*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, Αθήνα, Πλέθρον, 2010.

SUMMARY

Yannis Papakondylis, *Post-war urban development and the practice of street naming: The Municipality of Athens, 1945-1974*

This paper focuses on street naming in the Municipality of Athens between 1945 and 1974. My main aim is to underline the relation between street naming practices and the unprecedented urbanization and reconstruction of the Greek capital. Acknowledging the fact that street names have both a symbolic and a practical function this paper highlights how they operate as commemoration signs, tools of spatial orientation and mediums of administrative control and regulation. Therefore my intention is to explore the dialogue and interaction between *memory*, *urban space* and *power* within the transformative setting of postwar Athens, a city marked by recent experiences of war, destruction and civil strife. In order to do so this paper studies municipal archives (meeting minutes of city's council) and the circulars issued by the Ministry of Interior. These sources reflect how central and local authorities exerted their power and attempted to regulate and control the symbolic as well as the built environment of Athens in times of rapid urban transformation.

ΤΟΝ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΤΟΜΟ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΜΝΗΜΩΝ ΓΙΑ ΤΟ
ΕΤΟΣ 2016 ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΧΡΗΣΤΟΣ
ΛΟΥΚΟΣ. ΤΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΙΣ ΕΚΑΝΑΝ
ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΛΟΓΩ ΑΧΡΗΜΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΤΗΣ
ΕΜΝΕ. ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΔΙΟ ΛΟΓΟ ΤΗ ΣΕΛΙΔΟ
ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΝ ΕΚΑΝΕ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ
ΚΟΚΚΩΝΑΣ. ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ GREEK 90, 91
ΚΑΙ 92 ΤΗΣ ΜΟΝΟΤΥΡΕ ΚΑΙ ΤΑ ΛΑ
ΤΙΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ LINO TYPE DIDOT
ΕΝΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΧΡΟΝΙΑ
ΜΕ ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ UNICODE ΑΠΟ
ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΚΚΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΓΙΩΡΓΟ ΜΠΩΚΟ. ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ
ΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΑΝ Ο ΜΕΛΕΤΗΣ ΛΟΥΚΟΣ
ΚΑΙ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ. ΤΥΠΩ
ΘΗΚΑΝ 180 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΟ ΑΛΦΑΒΗΤΟ
ΑΡΧΕΣ ΙΟΥΛΙΟΥ ΤΟΥ '17

